

УДК 159.923.2

© О.М. Сілютіна, 2019

orcid.org/0000-0003-4906-7540

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560040>

СІЛЮТІНА Олена Миколаївна

*аспірант кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТІЛЕСНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному огляду проблеми сутності тілесного інтелекту особистості. Проаналізовані філософські та психологічні наукові погляди на роль тілесності у житті людини, специфіка розгляду «образу тіла» та «тілесного Я» особистості в класичних та сучасних наукових дослідженнях. Визначена роль тілесності у функціонуванні особистості в сучасних умовах техногенного суспільства. Описано теоретичне розуміння сутності тілесного інтелекту та його феноменологію в поведінці людини.

Ключові слова: *тілесний інтелект, тілесність, «образ тіла», «тілесне Я», тілесна усвідомленість, феноменологія тілесного інтелекту.*

Постановка проблеми. У сучасному світі спостерігається стрімка зміна способу праці з ухилом в розумову, зі зменшенням фізичної діяльності людини. Все більшу роль у виробництві та в повсякденному житті займають машини, механізми, техніка.

Сучасна людина переносить фокус уваги у своєму розвитку на реалізацію розумових здібностей. Зокрема, швидка комп'ютеризація суспільства в усіх сферах життя призводить до того, що все більше часу люди проводять сидячи за комп'ютером. За такого способу життя, людина поступово перестає розвивати свої тілесні навички і навіть втрачає вже здобуті, а м'язова система втрачає свою рухливість і життєвість. Такі симптоми, як болі в спині та шії, стають, здебільшого, не стільки ознакою старіння, скільки ознакою способу тілесного життя. За розвиток свого мозку сучасна людина сплачує втратою й атрофуванням м'язової системи.

Тож, проблема вивчення ролі тілесності у житті сучасної людини набуває особливої актуальності. Зокрема, особливо важливим постає питання визначення сутності достатньо нового

та мало вивченого явища як тілесний інтелект, що відображає певні закономірності сприйняття особистістю свого тіла, інтеграції духовного, ментального та фізичного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тілесність та тілесна компетентність стали предметом психологічного дослідження в працях зарубіжних дослідників В. Райха, О. Лоуена, Ф. Александера, М. Фельденкрайза, Т. Ханни, Т. Майерса, Г. Гарднера, Ю. Джендліна, та інших. Дана проблема представлена і в дослідженнях вітчизняних науковців – Г. Баскакова, Д. Бєскової, Т. Леві, В. Нікітіна, О. Соколова, О. Тхостова.

Чимало теоретичних розробок стосовно ролі тілесності у житті людини здійснено українськими вченими. Для визначення теоретичних і методологічних засад дослідження тілесності мають важливе значення роботи О. Гомілко, С. Кримського, А. Лоя, В. Малахова, О. Мухи, Н. Медведєвої, М. Поповича, В. Табачковського, Т. Хомуленко.

Чимало дослідників (Р. Бернс, Е. Соколова, В. Мухіна, І. Кон, О. Тхостов, А. Налчаджян) підкреслюють, що уявлення про своє тіло, його розміри, форму, привабливість є важливим джерелом формування уявлення про своє *Я*. Вчені наголошують на необхідності і доцільності розвитку тілесного усвідомлення та тілесної компетентності, як одного з визначних факторів життєвої успішності індивіда. Сучасна людина має досить велике соціально-емоційне навантаження, зумовлене кризовими явищами сучасного суспільства, надмірно вираженою споживацькою орієнтацією свідомості (Седих, 2015), тому знання та розуміння функціонування психічно-тілесних процесів та їх постійний взаємозв'язок та взаємовплив стає сьогодні нагальною потребою для неї.

Часто в основні наукового аналізу ролі тілесності у житті людини дослідники визначають образ тіла. В даний час найбільш поширений погляд на образ тіла як на «складне комплексне поєднання сприйняття, установок, оцінок, уявлень, пов'язаних з тілесною зовнішністю і з функціями тіла» (Станковская, 2011). Не зважаючи на посилену увагу дослідників до даної проблеми, психологічна сутність тілесного інтелекту та його ролі у функціонуванні особистості залишається мало вивченою.

Тож **метою** даної статті виступає теоретичне осмислення психологічної сутності феномену тілесного інтелекту та тілесності у функціонуванні особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблема тілесності як складової людського *Я* почала привертати увагу дослідників ще за часів З. Фрейда. Зокрема, найбільшій увазі цьому аспекту приділяв учень З. Фрейда В. Райх (1999), що зауважував: «...Було б неправильним говорити про перенесення фізіологічних концепцій у психічну сферу, так як мова йде про реальну єдність психічної і соматичної функцій».

Перше тлумачення «тілесного *Я*» у структурі психічного пов'язане з ім'ям В. Джемса. Він розглядає особистість як трьохсуб'єктну сутність: носія біологічного досвіду, носія соціального досвіду і носія духовного досвіду, зазначає важливість вивчення та дослідження тілесного *Я*.

Проблема онтології тіла і тілесності набуває нового звучання в дослідженнях представників модерністської і постмодерністської філософії. У працях А. Бергсона, Р. Барта, Г. Гваттарі, М. Полані тіло розглядається як універсальна стабілізуюча структура досвіду людей, яка визначає своїм буттям становлення і розвиток людини в цілому.

У рамках екзистенційної філософії тіло розглядається як джерело особливого роду чуттєвості, завдяки якому людина спроможна пізнавати довколишній світ (Х. Маріс, Х. Ортега-і-Гассет, М. Гайдеггер, К. Ясперс, М. Мерло-Понті). Як стверджує М. Мерло-Понті (1999), за допомогою тіла відбувається не лише символічне відображення внутрішнього змісту особистості, але й символічне відображення світу в цілому.

Розглядаючи тілесний досвід як основу для розуміння функціонування індивіда, С. Фішер (1986) зазначає, що «...безкінечна множинність поведінкових актів, пов'язаних зі сферою тілесного досвіду, підтверджує повсюдний вплив тілесності. Людська особистість не може існувати окремо від своєї соматичної складової».

У багатьох дослідженнях вітчизняної філософії тілесність розглядається як найсуттєвіший чинник буття людини. Зокрема, на думку Н. Медведєвої (2005, с. 9), тілесність і соціальність

виступають як сутнісні елементи людини, об'єднані сукупністю зв'язків. Вона зазначає, що «тілесність – це субстрат людської життєдіяльності, який являє собою багатомірне утворення, яке існує в трьох вимірах: біологічне (природне) тіло, внутрішня тілесність, зовнішня тілесність, і конструюється на їхньому перетині». Людина в усіх своїх основних сутнісних характеристиках, – зазначає Н. Медведєва, – є тілесно-соціальним формуванням. Все людське існування обумовлене взаємодією тілесності і соціальності на кожному рівні.

На думку О. Гомілко (2007), тілесність – один із головних дієвих і активних чинників історії та культури, адже через неї конструюється культурна реальність. Тілесність людини – це не природна її передумова, а культурно-антропологічний феномен.

Т. Хомуленко (2017, с.123), досліджуючи структурно-функціональну характеристику «тілесного Я», визначає його «компонентом Я-концепції (поряд із «соціальним Я», «духовним Я», «культурним Я», «фізичним Я», тощо), який відповідає за когнітивний і емоційний супровід тілесного функціонування, забезпечує його регулятивний ефект, що реалізується в процесі внутрішнього діалогу з тілесним Я, із самим собою про тіло». Механізм, який забезпечує саморегуляцію тілесного, на думку Т. Хомуленко, відображений у такій послідовності процесів: знання – ставлення – увага – внутрішнє відчуття – внутрішній діалог. Вищі форми функціонування «тілесного Я» відрізняються рефлексивною регуляцією тілесного функціонування, тобто такою регуляцією, яка ґрунтується на зворотному зв'язку (внутрішньому діалозі).

Узагальнюючи результати теоретичних пошуків, можемо стверджувати, що на сьогоднішній день в дослідженнях ролі тілесності широко використовуються терміни «тіло», «тілесність», «образ тіла», «схема тіла», «тілесне» або «фізичне» Я, рідше зустрічаються «тілесний потенціал», «тілесна усвідомленість» та «тілесний інтелект».

Поняття тілесного інтелекту використовується в сучасній науці зрідка. Проте, саме розвиток знань відносно свого тіла, його можливостей, його обмежень та способів подолання таких обмежень має найбільш прикладний інтерес для сучасної людини, у суспільстві, де тілу надано нижчий статус в порівнянні з розумом та емоціями. Саме тілесний інтелект та

його розвиток може допомогти людині вирішити багато життєвих проблем, повернути свідомість людини «до тіла», навчити переносити увагу «до тіла», коли розумова та емоційна сфери перевантажені.

Г. Гарднер (2007, с. 401), досліджуючи множинність інтелекту і його різновиди, зазначав: «Варто звернути увагу, що останнім часом психологи виявили тісний зв'язок між володінням тілом і здатністю задіювати когнітивні механізми. Тепер усе більше вчених схиляються до думки, що необхідно вивчати як когнітивні аспекти, так і нейропсихологічні основи тілесних навиків. При цьому все частіше проводяться аналогії між процесом мислення та «споконвічно» тілесними навиками».

Теорія Г. Гарднера (2007) зробила революцію у дослідженнях інтелекту. Він висунув ідею про існування восьми різних видів інтелекту, які наявні у кожній людині і знаходяться на різних рівнях розвитку. Однією з особливостей теорії є те, що деякі з виділених видів інтелекту ніколи раніше не розглядалися у контексті поняття «інтелект» та не були задіяні в академічному навчанні, зокрема, тілесно-кінестетичний.

Якщо поняття «інтелект» означає сукупність розумових здібностей, соціальний інтелект – здатність людини розуміти поведінку власну та інших людей, емоційний інтелект – це здатність розуміти власні та чужі емоції, то тілесний інтелект можна розглядати як сукупність знань про тіло та його природу, тілесні навички та здібності людини.

Фактично, сукупність всіх характеристик, які включають в себе поняття «тіло», «тілесність», «образ тіла», «тілесне Я», «тілесна свідомість», «усвідомлення свого тіла», що описують різні соматичні і психосоматичні аспекти особистості, рівень їх усвідомленості та розвиненості у людини, можна звести до інтегрованого поняття «тілесний інтелект».

Теоретичним фундаментом, на якому базується поняття «тілесний інтелект», є тілесна усвідомленість. Цьому психосоматичному явищу присвячене дослідження одного із фундаторів тілесно-орієнтованої терапії М. Фельденкрайза, де відзначається: «Ми діємо відповідно до образу себе. Образ себе, який скеровує кожну нашу дію, визначається трьома факторами (у різних співвідношеннях): спадковістю, вихованням і самовихованням... Образ себе складається з чотирьох

компонентів, які беруть участь у кожній дії. Це рух, відчуття, почуття і мислення» (Фельденкрайз, 2001, с. 6).

Близьким до поняття «усвідомлення тіла» є поняття, яке використав Ю. Джендлін (2000) – «фокусування». Це спеціальний пошук людиною цілісної тілесної відповіді на ситуацію всередині самої себе. Фокусування – це форма уваги, що спрямована всередину, на тіло. Відчуття, що виникають в тілі на межі усвідомлення, сприяють розкриттю нових можливостей людини.

К. Фадеєва (2013), досліджуючи тему вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології, звертає увагу на чотири взаємопов'язаних виміри тілесної усвідомленості, які використовують зарубіжні дослідники (В. Мелінг та С. Прайс): тілесні відчуття, що сприймаються; якість уваги; спрямованість тілесної усвідомленості; усвідомленість інтеграції тіла-свідомості.

Важливим питанням в актуальних дослідженнях постає феноменологія тілесного інтелекту, що дозволяє більш якісно обґрунтувати його природу та роль у житті людини. Узагальнюючи результати досліджень, можемо передбачити, що до розвиненого тілесного інтелекту відносяться такі характеристики: сенсорне усвідомлення свого тіла; знання про власне тіло, його функції та його потреби; відчуття свого тіла; чутливість до змін в стані тіла; розуміння сигналів та мови власного тіла; розвинута тілесна інтуїція; відчуття кордонів власного тіла та простору; здатність фокусувати увагу на внутрішніх відчуттях; вміння висловити свої відчуття; здатність до образного уявлення власного тілесного *Я*; здатність контактувати з підсвідомим через тілесні підказки; можливості та обмеження власного тіла; турботлива поведінка по відношенню до власного тіла; усвідомлене перебування в тілі; вміння отримувати насолоду через тіло; подолання тілесних обмежень і болю та їх свідоме використання; розвинута сексуальність як прояв тілесності, різноманітні навички по роботі з м'язовою та опорно-руховою системою; обізнаність з різними психотілесними техніками і фізичними вправами та системне їх застосування; інтерес до власного тіла та бажання розвивати його можливості і навички; психосоматична компетенція, розуміння психофізіологічних процесів, що

відбуваються з тілом в різні періоди життя; характер і стиль ходи та типових поз.

Ставлення до свого тіла як до тілесності, на думку Т. Леві (2008), є необхідною умовою переживання радості, енергонаповненості, переживання яких можна розглядати як один із критеріїв внутрішньої особистісної цілісності, однією з головних умов формування самодостатності особистості, яка більшою мірою спирається на внутрішній світ і менш залежна від зовнішнього.

Відчуття людиною свого тіла та ставлення людини до свого тіла є ключовими і значущими характеристиками, що свідчить про розвиненість тілесного інтелекту. Можна говорити, що у людини слабо або погано розвинений тілесний інтелект, якщо вона не може використовувати тіло та його ресурсний потенціал для більш свідомого та ефективного проживання свого життя; якщо у людини превалює ставлення до свого тіла з позиції зовнішнього спостерігача, який дистанційований від власних відчуттів, а керується в основному у своєму ставленні до тіла соціальними установками, нормами, правилами, модою та зовнішніми цілями; коли тіло розглядається особистістю переважно як інструмент в досягненні цілей; коли тіло є предметом контролю, примусу та маніпуляцій або ігнорування; якщо людина погано усвідомлює власне тіло, сприймає його відсторонено, оцінює його стан та потреби лише на раціональному рівні, робить висновки про те, як треба піклуватися про своє тіло з досвіду інших людей, а не власного, коли власний тілесний досвід ігнорується, обезцінюється, коли тіло сприймається в основному як об'єкт оцінювання: гарне-погане, красиве-некрасиве, подобається-не подобається, тощо. Коли людина перебуває в поганому контакті зі своїм тілом, то свої внутрішні переживання і настрої вона формує як безрадісні, сірі, безперспективні, безглузді.

Людина з розвиненим тілесним інтелектом відчуває себе «втіленим Я», «втіленим духом», сутністю, що виражена тілесно, коли власне Я невіддільне від тіла і перебуває в ньому щомиті, відчуває себе зсередини живим, цінним, коли внутрішнє Я постійно перебуває в діалозі з Тілом, дослуховуючись до потреб один одного. Такий діалог свідчить не тільки про високий рівень розвитку тілесного інтелекту, але й про

розширення свідомості людини в цілому, високо розвинений тілесний інтелект свідчить красномовно і про духовне та психологічне здоров'я людини (М. Лоуэн, 2000). Зовнішніми ознаками добре розвиненого тілесного інтелекту можна вважати хорошу статуру, добре, але не гіперрозвинену м'язову структуру, м'який та виразний чіткий голос, повну амплітуднісь рухів, граціозність, ясний та швидкий погляд, хороший здоровий вигляд шкіри, виразне обличчя. Тобто людина з розвиненим тілесним інтелектом виглядатиме в цілому більш привабливою зовні та більш емоційно відкритою до усвідомленого контакту з іншими.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи викладений вище матеріал, можемо підсумувати, що тілесний інтелект є важливою складовою в усвідомленні власного *Я* та в досягненні задоволення в житті та діяльності, в успішній самореалізації. Тілесний інтелект розглядається як сукупність знань про тіло та його природу, тілесні навички та здібності людини. Його можна підтримувати та розвивати протягом життя, розвинений тілесний інтелект збільшує інтелектуальні сили особистості та можливості самореалізації, сприяє розвитку здоров'я людини та збільшує енергетичний потенціал. Розвиток тілесного інтелекту впливає на внутрішній психічний стан людини, на її самоідентифікацію та самореалізацію, на якість життя, на задоволення, що людина отримує від життя. Не зважаючи на здійснений теоретичний аналіз, проблема сутності тілесного інтелекту потребує подальшого дослідження. Зокрема, *перспективою подальших розвідок* автора є виокремлення феноменологічних показників різних рівнів тілесного інтелекту та створення й апробація методики його дослідження.

Список використаних джерел

- Гарднер Г. Структура разума. Теория множественного интеллекта / Г. Гарднер. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 512 с.
- Гомілко О. Є. Феномен тілесності : дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / О. Є. Гомілко; НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2007. – 420 с.
- Джендлин Ю. Фокусирование: Новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Ю. Джендлин; [Пер. с англ. А. С. Ригина]. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2000. – 448 с.

- Леви Т. С. Отношение к телу в структуре самоотношения / Т. С. Леви // Материалы международной заочной научно-практической конференции «Психология телесности: теоретические и практические исследования». – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2008.
- Лоуэн А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела / А. Лоуэн; [Пер. с англ. С. Коледа]. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2000. – 256 с.
- Медведєва Н. С. Проблема співвідношення тілесності і соціальності в людині і суспільстві : автореферат дис. на здобуття наукового ступеню канд. філос. наук за спец. 09.00.03 – «соціальна філософія і філософія історії» / Н. С. Медведєва. – К., 2005.
- Мерло-Понти, М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти; [пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. – СПб. : Ювента; Наука, 1999. – 603 с.
- Седих К. В. Міфологізація свідомості як ознака суспільно-політичної кризи / К. В. Седих // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 29. – С. 626–635
- Станковская Е. Б. «Моё чужое тело»: формы современного отношения женщины к себе в аспекте телесности / Е. Б. Станковская // Мир психологии. – 2011. – № 4. – С. 112- 119.
- Райх В. Анализ личности / В. Райх. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 333 с.
- Фадєєва К. Вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології / К. Фадєєва // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – №3 (20). – С.167–174.
- Фельденкрайз М. Осознание через движение. Оздоровительные движения для личностного роста / М. Фельденкрайз. – Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 223 с.
- Хомуленко Т. Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід : Навчально-методичний посібник / Т. Б. Хомуленко, І. О. Філенко, К. І. Фоменко, О. С. Шукалова, М. В. Коваленко. – Харьков : Издатель «Диса Плюс», 2015. – 264 с.
- Fisher, S. Development and structure of the body image. Vol. 1 / S. Fisher. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1986.
- Mehling W. E., Gopisetty V., Daubenmier J, Price CJ, Hecht FM, & Stewart A (2009). Body awareness: construct and self-report measures. PloS one, 4(5)e5614.

References

- Gardner, G. (2007). *Struktura razuma. Teorija mnozhestvennogo intellekta* [The structure of the mind. Multiple Intelligence Theory]. Moscow : ООО «I.D. Vil'jams» [in Russian].

- Gomilko, O.Є. (2007). Fenomen tilesnosti [The phenomenon of corporeality] (Ph. D. diss.). Kyiv: G.S. Skovoroda Institute of Philosophy [in Ukrainian].
- Dzhendlin, Ju. (2000). Fokusirovanie: Novyj psihoterapevticheskij metod raboty s perezhivanijami [Focusing: The new psychotherapeutic method of working with experiences]. Moscow : Nezavisimaja firma "Klass" [in Russian].
- Levi, T.S. (2008). Otnoshenie k telu v strukture samootnoshenija [Attitude to the body in the structure of self-relation]. Materialy mezhdunarodnoj zaochnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Psihologija telesnosti: teoreticheskie i prakticheskie issledovanija» [Materials of the international correspondence scientific-practical conference «Psychology of corporeality: theoretical and practical research»]. Penza : PGPU im. V.G. Belinskogo [in Russian].
- Loujen, A. (2008). Psihologija tela: bioenergeticheskij analiz tela [Body psychology: bioenergetic analysis of the body]. Moscow : Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij [in Russian].
- Medvedeva, N.S. (2005). Problema spivvidnoshennja tilesnosti i social'nosti v ljudini i suspil'stvi [The problem of the correlation of physicality and sociality in human and society] (Ph. D. diss.). Kyiv, [in Ukrainian].
- Merlo-Ponti, M. (1999). Fenomenologija vosprijatija [Phenomenology of perception]. St. Petersburg : Juventa; Nauka [in Russian].
- Sedykh, K.V. (2015). Mifologizacija svidomosti jak oznaka suspil'no-politichnoï krizi [Mythologization of consciousness as a sign of socio-political crisis]. Problemy suchasnoi psykholohii [Issues of the modern psychology]. 29, 626–635 [in Ukrainian].
- Stankovskaja, E.B. (2011). «Mojo chuzhoe telo»: formy sovremennogo otnoshenija zhenshhiny k sebe v aspekte telesnosti [“My alien body”: the forms of the modern attitude of a woman towards herself in the aspect of physicality]. Mir psihologii [World of Psychology], 4, 112-119 [In Russian].
- Rajh, V. (1999). Analiz lichnosti [Personality analysis]. Moscow : KSP; St. Petersburg : Juventa [in Russian].
- Fadeeva, K. (2013). Vimirjuvannja specifichnih konstruktiv tilesnosti u psihologii [Measurement of specific constructs of corporeality in psychology]. Aktual'ni problemi sociologii, psihologii, pedagogiki [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy]. 3 (20), 167–174 [in Ukrainian].
- Fel'denkrajz, M. (2001). Osoznovanie cherez dvizhenie. Ozdorovitel'nye dvizhenija dlja lichnostnogo rosta [Awareness through movement. Wellness movements for personal growth]. Moscow : Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij [in Russian].

- Homulenko, T.B., Filenko, I.O., Fomenko, K.I., Shukalova, O.S. & Kovalenko, M.V. (2015). Psihosomatika: kul'turno-istorichnij pidhid : Navchal'no-metodichnij posibnik [Psychosomatics: a cultural-historical approach]. Har'kov : Izdatel' «Disa Pljus» [in Ukrainian].
- Fisher, S. (1986) Development and structure of the body image. – Hillsdale, NJ: Erlbaum [in English].
- Mehling, W.E, Gopisetty, V, Daubenmier, J, Price, C.J., Hecht, F.M., & Stewart A. (2009). Body awareness: construct and self-report measures. PloS one, 4(5)e5614.

O. Siliytina

**TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE NATURE OF
CORPOREALITY INTELLIGENCE OF PERSONALITY**

The article is aimed to reveal the theoretical review of corporeality intelligence of the individual essence problem. Different philosophical and psychological scientific views of corporeality's role in human life are analyzed. The specificity of considering the «body image» and «physical self» personality in classical and contemporary scientific research is defined. The role of corporeality in the functioning of the individual in the modern conditions of the technogenic society is determined. The theoretical understanding of the essence of corporeality intelligence and its phenomenology in human behavior is described.

Corporeality intelligence is described as an important component in self-consciousness and as a factor that determine the achievement of satisfaction in life and activity, personality's self-realization success. Corporeality intelligence is defined a set of knowledge about the body and its nature, body skills and abilities of a person.

Key words: corporeality intelligence, corporeality, «body image», «physical self», corporeality consciousness, phenomenology of corporeality intelligence.

Надійшла до редакції 27.12.2018 р.